

<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=en>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 3, No. 63, Autumn 2024

Received: 11/03/2024

Accepted: 17/07/2024

A Supplementary Analysis and Critique of Maktabi Shirazi's Correction of 'Words Aliyya Ghurra'

Mohammad Hadi Khaleghzadeh

Associate professor in Persian Language and Literature, Yasouj Branch, Islamic Azad University, Yasouj, Iran

asatirpars@gmail.com

Abstract:

"Aliyya Ghurra" is a work by Maktabi Shirazi (c. 865 - after 941 AD) written in the meter of Nezami Ganjavi's "Seven Bodies". This work is a translation of Imam Ali's precious sayings into verse form. The poet selected one hundred words from "Al-Laali Prose" and translated each saying into one or more couplets accompanied by a poetic anecdote. The book was first published in 1313 AH by Hossein Kuhi Kermani based on the only known manuscript belonging to Malek al-Shoara Bahar.

This initial publication was riddled with errors and inaccuracies. In the next attempt, Mahmoud Abadi published a corrected edition in 1999. However, Abadi did not have access to the original handwritten manuscript and could only work with the flawed Koohe edition. While Abadi's corrections were a step in the right direction, the text still requires further refinement. In this discourse, the researcher had access to Bahar's original manuscript, as well as another complete handwritten copy of the poem. By comparing these sources to Koohe and Abadi's editions, the researcher identified the remaining mistakes in Abadi's correction and noted the missing words from the earlier published versions in order to present a more comprehensive and accurate version of "Gol-e Sad Barg-e Baghe Morteza" (The Flower of a Hundred Leaves from the Garden of Morteza).

Keywords: Aliyya Ghurra, Maktabi Shirazi, Correction, Supplementary Analysis.

Introduction:

Maktabi Shirazi (c. 865 - after 941 AD) was a renowned poet active in Shiraz in late 9th and early 10th centuries. He was among the elegiac poets, who were influenced by the works of Nezami Ganjavi and his own "Layli and Majnun" became a classic masterpiece. Maktabi Shirazi also authored a lesser-known work titled "Kalimat-e Aliyyeh Ghurra." In this treatise, Maktabi compiled the sayings of Imam Ali (A.S.) into a poetic form inspired by Nezami's "Seven Bodies"

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

10.22108/rpil.2024.140949.2343

and the styles of other poets like Rashid Vatvat, Ibn al-Savaji, Ashraf Maraghi, and Shah Daei Shirazi. He selected one hundred words from the collection of "Al-Laali Prose" and translated each into one or more poetic couplets accompanied by a narrative explanation.

The work was first published in 1913 by Hossein Kuhi Kermani, but this edition was riddled with errors and inaccuracies. Subsequently, the scholar Mahmoud Abadi attempted to correct and edit the text, publishing an updated version in 1999. However, Abadi did not have access to any handwritten manuscripts and could only rely on refining Kuhi Kermani's flawed printed edition. While Abadi's corrections represented an improvement, the text still contained noticeable flaws. This discourse aimed to examine and critique Abadi's work, while also incorporating 33 missing words identified from a concise manuscript version that included the complete set of one hundred sayings ("Majlis" version).

Materials & Methods

This study employed a descriptive-analytical approach, drawing on information gathered from library resources. The researcher examined two handwritten copies of the work in question and concluded that the published correction by Professor Mahmoud Abadi, while representing the best available edition of "Aliyya Ghurra", still required further critique and refinement. The aim of this discourse was to review and critique Mahmoud Abadi's correction and to additionally incorporate 33 words that were omitted from both the Kuhi Kermani and Abadi's editions. The researcher utilized a concise manuscript version that included the complete set of one hundred sayings attributed to Maktabi Shirazi (dated 935 AH). By carefully comparing the various source materials and published versions, the researcher sought to present a more comprehensive and accurate representation of the text of "Aliyya Ghurra".

Research Findings

"Aliyya Ghurra" is a poetic collection featuring one hundred sayings attributed to Imam Ali (A.S.). The structure follows a consistent format, where the poet first presents a saying of the Imam, then provides a translation of it into one or more poetic verses, and finally offers a brief explanatory verse. The selected sayings are drawn from "Al-Laali Prose", a work attributed to Sheikh Tabarsi (d. 548 AH). In the Bahar manuscript, 70 words and titles of the Imam are included, but 13 of these are actually combined with other words, resulting in a total of 57 distinct entries.

Mahmoud Abadi's correction addressed this issue by identifying the 13 corresponding words from "Al-Laali Prose" and reintegrating them into their proper place within the text, thereby reconstructing the poetic structure. This represented a significant step forward in refining and organizing the work. However, it was shown that Abadi's correction also contained errors in the selection and replacement of certain words. Furthermore, the Bahar manuscript, which served as the source for Kuhi Kermani's printed edition, was incomplete, containing only 57 of the 100 words attributed to Maktabi Shirazi's tradition. Abadi's correction included 70 words, including the mentioned 13 ones from "Al-Laali Prose". The author of this discourse identified the true 100 words of the elevated language of "Gharra", drawing from additional source materials to provide a more comprehensive and accurate representation of the complete work.

Discussion of Results & Conclusion

This article presented a critical analysis of "Aliyya Ghurra", a work attributed to the poet Maktabi Shirazi, and evaluated the correction efforts of Professor Mahmoud Abadi. The key findings were as follows:

1. Attribution of "Aliyya Ghurra" to Maktabi Shirazi was well-founded, refuting the claim by Saeed Nafisi that it was composed by a non-existent poet named Maktabi Khorasani.

2. The Majlis manuscript had to be used as the primary source for correcting and editing "Aliyya Ghurra" as it contained important sections, such as the preface and completion of the work, which were absent from the Bahar manuscript.

3. The Bahar manuscript, which served as the basis for Kuhi Kermani's printed edition, was incomplete, including only 57 of the 100 sayings (Hadiths) attributed to Maktabi Shirazi. In contrast, Mahmoud Abadi's correction included 70 words with the addition of 13 words from the compilation of "Al-Laali Prose".

4. The author of this article identified the complete set of 100 words that constituted the authentic "Aliyya Ghurra" text, drawing on the dual handwritten sources of Bahar and Majlis.

5. Mahmoud Abadi's correction, while addressing the appropriate attribution of the words in "Aliyya Ghurra", was nevertheless flawed due to the limitations of working solely from the Kermani's erroneous print. This discourse aimed to correct those errors by utilizing the more comprehensive manuscript sources.

6. Since Professor Mahmoud Abadi did not have access to a handwritten manuscript, his work was necessarily based on his literary expertise and general knowledge. While his correction addressed the appropriate attribution of the words in "Aliyya Ghurra", it was hindered by the reliance on Kermani's flawed print. Consequently, several mistakes had been made. In this discourse, we endeavored to correct these errors by utilizing the dual handwritten sources of the "Bahar" and "Majlis" manuscripts.

7. Regarding Maktabi Shirazi's poetic Khamsa (quintet), only the work "Layli and Majnun" remained, along with some verses imitating "Makhzan al-Asrar", which are no longer extant. The "Aliyya Ghurra" text appeared to be modeled on the meter of the "Seven-Bodies" form, but information on Maktabi's other lost works was unavailable.

This analysis provided a more accurate and comprehensive understanding of the "Aliyya Ghurra" text and its place within the literary legacy of Maktabi Shirazi.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال شانزدهم، شماره سوم (پیاپی ۶۳)، پاییز ۱۴۰۳، ص ۵۵-۸۴

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۱۲/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۴/۲۷

مقاله پژوهشی

تکمله و نقدی بر تصحیح «کلمات علیّه غرّاً» اثر مکتبی شیرازی

محمدهادی خالقی‌زاده* , دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد یاسوج، یاسوج، ایران
asatirpars@gmail.com

چکیده

کلمات علیّه غرّاً، اثری است از مکتبی شیرازی (حدود ۸۶۵ - پس از ۹۴۱ ق.) که بر وزن هفت‌پیکر نظامی گنجوی سروده شده است. این اثر ترجمه منظوم کلمات قصار امام علی (ع) است و شاعر در آن، صد کلمه از نثر اللّثالی را برگزیده و پس از ترجمه هر سخن در یک یا چند بیت با حکایتی منظوم آن را شرح کرده است. این کتاب نخستین بار، در سال ۱۳۱۳ ش. به دست حسین کوهی کرمانی و براساس تک‌نسخه متعلق به ملک‌الشعراى بهار چاپ شد. این ویرایش ناپاکیزه و پرغلط است. تصحیح بعدی، به کوشش محمود عابدی سامان یافت و به سال ۱۳۷۸ ش. منتشر شد. محمود عابدی در این تصحیح، نسخه خطی اثر را در دست نداشته؛ تنها به اصلاح و ویرایش چاپ کوهی بسنده کرده است. تصحیح اخیر اگرچه گامی رو به پیش است، هنوز نیاز به تکمیل دارد. این پژوهشگر در این گفتار، با در اختیار داشتن اصل نسخه متعلق به بهار و یک نسخه خطی دیگر از منظومه یادشده (که فشرده‌ای کامل از آن را در بر دارد) برخی خطاهای تصحیح عابدی را نشان داده و نیز کلمات مفقود از نسخه مبنای کار کوهی و عابدی را ذکر کرده است، تا بدین ترتیب مجموع صد کلمه کتاب (گل صدبرگ باغ مرتضوی) تکمیل شود.

واژه‌های کلیدی

کلمات علیّه غرّاً، مکتبی شیرازی، تصحیح، تکمله

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

 10.22108/rpl.2024.140949.2343

۱. مقدمه:

مکتبی شیرازی (زاده حدود ۸۶۵، درگذشته پس از ۹۴۱ ق.) از شاعران معروف شیراز در اواخر سده نهم و نیمه اول سده دهم هجری قمری و از نظیره‌سرایان آثار نظامی است که «لیلی و مجنون» او این بخت را داشته است که به‌عنوان یکی از نظیره‌های مطرح شناخته شود.

مکتبی شیرازی صاحب اثر کمتر شناخته‌شده دیگری نیز است. آن رساله «کلمات علیّه غرّاً» نام دارد که مکتبی در آن به تأثیر از شاعرانی چون رشید و طواط، ابن الساجی، اشرف مراغی و شاه‌داعی شیرازی، کلمات قصار امام علی (ع) را بر وزن هفت‌پیکر نظامی به رشته کشیده است. او صد کلمه از نثر اللّثالی را برگزیده و پس از ترجمه هر سخن در یک یا چند بیت با حکایتی منظوم آن را شرح کرده است.

حسین کوهی کرمانی این کتاب را نخستین‌بار، در سال ۱۳۱۳ ش. ویرایش و چاپ کرده است. ویرایش او نامتق و پر از سهو است. پس از وی استاد دانشمند، محمود عابدی، به تصحیح اثر یادشده پرداخت که حاصل کارش به سال ۱۳۷۸ ش. منتشر شد. محمود عابدی به هیچ نسخه خطی دسترسی نداشته و تنها به اصلاح و ویرایش چاپ کوهی کرمانی بسنده کرده است. کار ایشان اگرچه آشکارا گامی رو به پیش است، هنوز دارای نقایصی آشکار است.

نویسنده این گفتار برآن است تا تصحیح محمود عابدی را بررسی و نقد کند و به‌علاوه، ۳۳ کلمه از کلماتی را که از هر دو تصحیح ساقط شده است، با استفاده از نسخه‌ای کوتاه که خلاصه کامل منظومه را در بر دارد (نسخه «مجلس») بدان بیافزاید.

۱.۱. پیشینه تحقیق

نخستین بار رشید یاسمی (۱۳۰۴) با نگریستن در نسخه ملک‌الشعرای بهار، درباره «کلمات علیّه مکتبی شیرازی» مقاله‌ای در مجله آینده نوشت. وی «خوبی ترجمه و تناسب تمائیل و مخصوصاً لطایفی [را] که در اشعار اخلاقی» این کتاب به کار رفته، ستوده است (یاسمی، ۱۳۰۴، ص. ۴۸).

پس از آن، همان‌گونه که آمد، حسین کوهی کرمانی (۱۳۱۳) کلمات علیّه غرّاً را در کتابخانه مهر طهران چاپ و منتشر کرد که صاحب‌نظران آن را پرغلط دانستند و به آن نقدهایی وارد کردند. بخش مهم این چاپ، مقدمه‌ای است که ملک‌الشعرای بهار بر آن نوشته است. وی اشعار این کتاب را «به قدری پخته و استادانه و فصیح» می‌شمارد که به سختی بتوان آن را با سخنان شعرای معاصر مکتبی برابر پنداشت (مقدمه بهار بر کلمات علیّه غرّاً؛ به نقل از: مکتبی شیرازی، ۱۳۱۳، ج. ۱).

پس از آن سعید نفیسی (۱۳۳۶) در ذیل نام «مکتبی خراسانی» از این اثر یاد کرده و درباره شاعر آن نوشته: «از آن منظومه پیداست که شاعر زبردستی بوده است» (نفیسی، ۱۳۳۶، ص. ۲۲۱).

ذبیح‌اله صفا (۱۳۶۶) نیز در تاریخ ادبیات ایران می‌نویسد: «مکتبی شیرازی را نباید با مکتبی خراسانی از شاعران قرن هشتم اشتباه کرد. این مکتبی خراسانی صاحب منظومه‌ای است به نام کلمات علیّه غرّاً در ترجمه احادیث به شعر فارسی که آن را به نام خواجه نجم‌الدین علی مؤید سربداری (۷۷۶-۷۸۸ ق) پرداخته است» (صفا، ۱۳۶۶، ج. ۴/۳۹۱).

علی راهجیری (۱۳۶۶) کلمات علیّه غرّاً را از روی نسخه بهار و به خط خوش نوشت و به سال ۱۳۷۲ منتشر کرد. این چاپ جنبه هنری دارد و روشن است که نمی‌توان از آن توقع ارزش پژوهشی داشت. بدین ترتیب، این اثر اگرچه یکی از شاهکارهای نستعلیق فارسی به شمار می‌آید، با آنکه نسخه بهار را در اختیار داشته، همان اشتباهات کوهی کرمانی را تکرار کرده است و اغلاطی دیگر نیز دارد؛ برای نمونه در صفحه عنوان، تاریخ تحریر نسخه بهار را به جای «۱۰۳۶» مرقوم کرده است: «۱۳۰۶». در مقدمه‌ای که به قلم دکتر محسن صبا بر این چاپ نوشته شده است، مطلبی نو دیده نمی‌شود؛ مگر آنکه به عنوان نکته‌ای تاریخی آورده است: «تاآنجا که من می‌دانم کلمات علیّه غرّاً از سال ۱۳۱۳ تا ۱۳۳۵ هجری شمسی سه مرتبه به نفقه مرحوم کوهی کرمانی به چاپ رسیده است» (مکتبى، ۱۳۷۲، ص. ۵)

در نهایت محمود عابدی (۱۳۷۸) کلمات علیّه غرّاً را تصحیح و مؤسسه میراث مکتوب آن را انتشار داد. درباره این تصحیح توضیح داده شد.

علی اکبر احمدی دارانی (۱۳۷۹) در مقاله‌ای با عنوان «گل صد برگ باغ مرتضوی» تصحیح محمود عابدی را بررسی اجمالی و نقد کرده است. گفتار وی اگرچه خالی از سود نیست، بدان علت که نسخه خطی اثر را در دست نداشته، گاه قرین به صواب نیست.

مسعود سپاهانی (۱۳۸۰) در یادداشتی با عنوان «نگاهی دوباره به نقد کتاب کلمات علیّه غرّاً» که در مجله آینه پژوهش منتشر شد، برخی ایرادهای علی اکبر احمدی دارانی را رد می‌کند و می‌گوید که نقدی «به چاپ رسید که در نوع خود نمونه شگفتی از نقدهایی است که شاید علی‌رغم میل منتقد نه تنها کمکی به نویسنده و خواننده کتاب مورد نقد نمی‌کند، بلکه موجب سردرگمی خواننده نیز می‌شود».

اکبر نحوی (۱۴۰۰) در کتابی با عنوان مکتبى شیرازی صفحاتی را به بررسی کلمات علیّه غرّاً اختصاص داد. وی بر آن است که عجلتاً دلیلی بر عدم انتساب این کتاب به مکتبى شیرازی در دست نداریم. از سخنان وی در ادامه مقاله استفاده خواهیم کرد.

پژوهشگر گفتار حاضر، پس از نگرستن در دو نسخه خطی از این اثر، بدین نتیجه رسید که تصحیح استاد محمود عابدی که بهترین صورت منتشرشده کلمات علیّه غرّاًست، نیاز به نقدی نو و تکمله دارد.

۲. بحث و بررسی

۲.۱. درباره مکتبى شیرازی

در هیچ‌یک از تذکره‌ها و تراجم احوال شاعران، شرح حالی درخور از مکتبى شیرازی مضبوط نیست؛ چندان‌که نام وی نیز معلوم نیست و همین تخلص او دانسته است.

او در سال ۸۹۵ ق. سرایش لیلی و مجنون را به پایان می‌رساند (نک: مکتبى شیرازی، ۱۳۴۳، ص. ۱۵۷). از آنجا که گویا این اثر نخستین کتاب از خمسه‌ای بوده که به تتبع نظامی آهنگ سرودن آن را کرده بود (مکتبى شیرازی، ۱۳۴۳، ص. ۲۱) (که اگر جز این بود، حتماً از آنچه از این پنج گنج سروده بود، اشاره می‌کرد) می‌توان

۱. این طرفه که پنج گنج از دُر / خواهم به کف تهی کنم پُر

پنداشت که در هنگام سرایش آن، جوان بوده است. اگر تصور شود، در این وقت حدود ۳۰ سال داشته است، زادن وی در حدود ۸۶۵ ق. یا چند سالی این سووآن سو می‌افتد.

آن‌گونه که خود در پایان لیلی و مجنون اشاره می‌کند، پیش از سرایش این کتاب به هند سفر کرده و در بازگشت، به سرزمین عرب و «وادی لیلی و مجنون» افتاده است (مکتبی شیرازی، ۱۳۴۳، ص. ۱۵۳). در بازگشت از این سفر و در پارس است که کتاب مذکور را به نظم در می‌آورد (مکتبی شیرازی، ۱۳۴۳، ص. ۱۵۷). احتمالاً او یک بار دیگر در سال‌های پیش از سرایش کلمات علیّه غرّاً به هند می‌رود و در آنجا «خراسان‌خان» و پدرش «ملک‌علی» را می‌بیند. (پس از این در این باره سخن خواهیم گفت).

میرزا محمد صادق آزادانی اصفهانی در فصل هفتاد و نهم از باب سوم کتاب شاهد صادق (تألیف در حدود ۱۰۵۶ ق.)، وفات مکتبی را در ذیل وقایع سال ۹۱۶ ق آورده است (آزادانی اصفهانی، ۱۳۹۳، ص. ۴۰۹)؛ اما این تاریخ دست‌کم به دو دلیل نمی‌تواند درست باشد: نخست آنکه شاه‌محمد قزوینی در ترجمه مجالس‌النفائس که آن را در ۹۲۷ ق. شروع کرده و به ۹۲۹ ق. به پایان برده است (قزوینی، ۱۳۲۳، ص. ۱۸۲، ۴۰۹)، از مکتبی چنان یاد می‌کند که زنده است: «شخصی است که جامع فنون فضایل و کمالات است و در علم موسیقی یدی طولاً دارد و سازی غرّاً مثل قانون تصنیف نموده و لیلی و مجنون را به غایت خوب و زیبا گفته» (قزوینی، ۱۳۲۳، ص. ۳۸۷). (قزوینی مانند مکتبی از شاگردان جلال‌الدین دوانی بوده و قاعدتاً مکتبی را از نزدیک می‌شناخته است.)

دوم آنکه در انجامه نسخه دومی که اینک از کلمات علیّه غرّاً در دست است، تاریخ پایان سرایش کتاب سال ۹۳۵ ق. ذکر شده است؛ پس وی تا این سال زنده بوده است.

شغل مکتبی را به استناد نامش، مکتب‌داری نوشته‌اند (سام میرزا، بی‌تا، ص. ۳۳۲). ظاهراً او در قصبه «قصرالدشت» شیراز آن روزگار، در مسجد جامع عتیقی که از قدیم‌الایام به «مسجد بردی» شهرت دارد، مکتب‌دار بوده است و بنا بر مشهور، مدفن وی نیز در یکی از طاق‌های همین مسجد قرار دارد (برای دیدن تصویر سنگ وی که اینک معدوم شده است، نک: نفیسی، ۱۳۳۶، ص. ۹۲۱).

دیگران درباره او مطلب مهم تازه‌ای ندارند، جز آنکه سام میرزا او را «در عالم عاشقی همیشه غرق هموم» دانسته است (سام میرزا، بی‌تا، ص. ۳۳۲).

همان‌گونه که گفته شد، مکتبی از شاگردان جلال‌الدین دوانی متکلم برجسته سده نهم هجری است. وی در مقدمه لیلی و مجنون این دانشمند بزرگ را ستوده است (مکتبی شیرازی، ۱۳۴۳، ص. ۱۱) و به جز او، در همان مقدمه قاسم پُرناک (مکتبی شیرازی، ۱۳۴۳، ص. ۱۲)، امیر آق‌قویونلویی شیراز را مدح کرده است. مکتبی در اواخر کلمات علیّه غرّاً دو تن دیگر را هم ستایش کرده است: نخست شخصی به نام «ملک‌علی» که در خراسان حکومتی داشته است و دیگری فرزند وی، «خراسان‌خان» را (مکتبی شیرازی، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۷). پس از این درباره این دو سخن گفته خواهد شد.

از مکتبی تاکنون دو اثر لیلی و مجنون و کلمات علیّه غرّاً منتشر شده است. خوشبختانه از دیوان اشعار وی نیز دو نسخه در کتابخانه «عارف حکمت» مدینه منوره موجود است که هنوز تصحیح و چاپ نشده است (نحوی، ۱۴۰۰، ص. ۳۹).

مکتبی در شاعری جایگاهی بلند دارد. ستایش استادان نفیسی و بهار از کلمات علیّه وی آورده شد. درباره لیلی و مجنون وی، اینک به سخن استاد حسن وحید دستگردی بسنده می‌شود که گفته است:

«در میان هزاران کسانی که به تقلید نظامی، لیلی و مجنون ساخته‌اند، تنها مکتبی شیرازی کم‌وبیش از عهدهٔ تقلید برآمده» (دستگردی، ۱۳۱۸، مح)

یعنی وی اثر مکتبی را بر آثار شاعرانی بزرگ چون امیرخسرو دهلوی، جامی، هاتفی خرجردی و دیگران برتری داده است و این خود ارج کار آن استاد شاعر را می‌رساند.

۲.۲. کلمات علیّه غراً

کلمات علیّه غراً منظومه‌ای کوتاه از صد کلمهٔ امیرمؤمنان علی^(ع) است که در آن، شاعر نخست، سخنی از حضرت امیر آورده، آنگاه در یک یا چند بیت آن را ترجمه کرده و سپس برای آن تمثیل (شرحی مختصر) به نظم آورده است. سخنان برگزیده، از نثر اللثالی انتخاب شده‌اند؛ کتابی که به شیخ طبرسی (د. ۵۴۸ ق.) منسوب است (عابدی، ۱۳۷۹، ص. ۴۱).

در این باره گفته‌اند: «کلمات علیّه غراً پیروی از کار ابن السّاجی (زنده در ۷۲۹) و به‌ویژه درویش اشرف مراغی (د. ۸۶۴) است و مانند آنها بر وزن هفت‌پیکر نظامی و به شیوهٔ حدیقهٔ سنایی سروده شده است. شاعر، مکتبی شیرازی، صد کلمه از نثر اللثالی را برگزیده و پس از ترجمهٔ هر سخن در چند بیت با حکایتی منظوم آن را شرح کرده است.» (مقدمهٔ عابدی در: مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۲۶)

این منظومه در نظم صد کلمهٔ امام به رشته آمده است و آنچه محسن صبا در مقدمهٔ کلمات علیّه غراً که به خط علی راهجیری چاپ شده و آورده است که: «مکتبی این کتاب حکمت‌آمیز و پندآموز را با انتخاب ۶۰ کلمه از کلمات قصار مولای متقیان علی^(ع) طی ۱۱۸ بیت [درست: ۱۱۸۵ بیت] منظوماً ترجمه کرده» (مکتبی، ۱۳۷۲، ص. ۲) بنیانی ندارد.

گفتنی است که در نسخهٔ بهار، ۷۰ کلمه و عنوان از امام درج شده که از این شمار، ۱۳ مورد فاقد اصل کلمه و عنوان است و به‌واقع این ۱۳ کلمه در ذیل سایر کلمات داخل شده‌اند. به همین دلیل کوهی کرمانی آنها را ۵۷ کلمه انگاشته و شمرده است. این اشتباه و درهم‌آمیختگی را محمود عابدی دریافته و تدارک کرده است؛ بدین ترتیب که ۱۳ کلمهٔ متناسب از نثر اللثالی برکشیده و به سر جای خود در اصل کتاب نهاده و آن را بازسازی کرده است. پیداست که این کوشش گامی روبه‌جلو در تصحیح و به سامان کردن منظومه است؛ اما نشان داده خواهد شد که وی در انتخاب برخی کلمات لغزیده است و می‌باید به‌جای آنها کلماتی دیگر نهاد.

به هر روی، اصل کلمات علیّه غراً حاوی صد کلمه است. مکتبی خود بدین مطلب اشاره دارد:

از دم من شکفته شد به نُوی   گل صد برگ باغ مرتضوی

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۷)

خوشبختانه در نسخهٔ تاکنون مغفولی که از این منظومه دستیاب شده است، مابقی کلمات درج افتاده است که آنها در بخشی از این گفتار تصحیح و نقل خواهند شد.

۲.۳. رفع شبهه از انتساب این منظومه به مکتبی شیرازی

برخی به انتساب این اثر به مکتبی تردید نموده‌اند. سعید نفیسی در کتاب تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری در ذیل نام «مکتبی خراسانی» چنین آورده است:

«از شاعران درجه دوم قرن هشتم بوده که به خطا او را با مکتبی شیرازی شاعر معروف قرن نهم اشتباه کرده‌اند و وی صاحب منظومه‌ای است به نام کلمات علیّه غرّاً که در ترجمه احادیث سروده و آن را به نام ملک‌علی سربرداری (۷۷۸ - ۷۶۶) به پایان رسانده و از آن منظومه پیداست که شاعر زبردستی بوده است.» (نفیسی، ۱۳۳۶، ص. ۲۲۱)

اما شگفت‌آور است که از این مکتبی خراسانی نه در کُتب تراجم و تذکره‌ها و نه در جُنگ‌ها و سفینه‌ها و مجموعه‌های شعری نشانی نیست. (دست‌کم پژوهشگران این مقاله تاکنون نشانی نیافته‌اند و تا آنجا که از برخی پژوهندگان و کاوشگران نسخ خطی پرسیده شده است، ایشان نیز نام و نشانی از وی ندیده‌اند.) نگارنده بر آن است که این «مکتبی خراسانی» از ساخته‌ها و معجولات استاد دانشمند سعید نفیسی است که چون به قرآینی، در انتساب کتاب به مکتبی شیرازی دچار تردید شده، با نگرستن در جوانب کتاب، چنین شخصی را تصور و جعل کرده است! چگونگی آن ظاهراً بدین قرار است:

نخست آنکه دیده نام شاعر «مکتبی» است:

مکتبی! صبر کن به هر سوزی   کز پی هر شیبی بود روزی
(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۱ر)

آنگاه دیده که شاعر، امیری «ملک‌علی» نام را که در «خراسان» می‌بوده، ستوده است:

به خراسان ملک‌علی که فلک   ساخت حکمش روان به مُلک و مُلک
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۷)

و چون در اخبار مکتبی شیرازی از سفر وی به خراسان سخنی نیامده، ربط آن را به وی دور و مستبعد دیده است. آنگاه به دنبال «ملک‌علی» نامی که شیعی هم بوده باشد، گشته و آن را یکی از امیران سربرداری یافته است و بنابراین، سراینده کتاب را «شاعری خراسانی در سده هشتم به نام مکتبی» تصور و معرفی کرده است و آن هم با چنان اعتماد به نفس و قدرتی که هیچ‌کس را مجال شک نماند؛ چندان که پژوهشگران بعدی همه به او ارجاع داده و سخنان وی را تکرار کرده‌اند.

گفتنی است آن امیر سربدار که نفیسی وی را ممدوح مکتبی گرفته، «بنا بر همه منابع معتبر،» «خواجه علی مؤید» یا «خواجه نجم‌الدین علی مؤید» است و در هیچ مأخذی وی را «ملک‌علی» نخوانده‌اند و نوشته‌اند که فرزندی به نام «خراسان‌خان» داشته است. (نحوی، ۱۴۰۰، ص. ۸۶)

ادبی دیگر که در انتساب این اثر به مکتبی شیرازی تردید کرده، ملک‌الشعراى بهار است. وی در مقدمه‌ای که بر چاپ کوهی کرمانی نوشته، بعد از نقل بیت یادشده، آورده است:

«اگر کلمه «خراسان» را در اول شعر مصحف ندانیم، کار ما مشکل می‌شود؛ زیرا در صورتی که این مکتبی همان مکتبی شیرازی باشد که در ۸۹۵ در فارس یا هندوستان می‌گشته، آن وقت در پیدا کردن «ملک‌علی خراسانی» که مرتبه ایالت داشته و به قول شاعر «صاحب ولایت و جاه» بوده، به زحمت می‌افتیم؛ زیرا در آن دوره که بحران خاندان تیموریه و آغاز مهاجمات ازبکان از مشرق و تراکمه و صفویه از مغرب به خراسان است، ملک‌علی نامی که به قول شاعر: «سال‌ها در ولایت کافر / بوده خیرگشای چون حیدر»، و به علاوه شیعه مرتضی علی هم باشد، در خراسان وجود ندارد و از این گذشته «خراسان‌خان» که نام پسر این «ملک‌علی» است، نامش به

اسامی مردم خراسان شبیه نیست و به القاب مردم هند و درباریان دهلی و کشمیر شبیه است و از قضا در ضمن «تاریخ اکبری» هم به نام چنین شخصی که از امرای «سلطان بهادر گجراتی» است، بر می‌خوریم. در تاریخ مزبور، ضمن حوادث سنه ۹۴۱ که «همایون» پادشاه گورگانی به قصد تصرف گجرات لشکر می‌کشد، اشاره می‌کند که: «در نواحی «مندسور» میان هراول حضرت جهانبانی، «بحکه بهادر» و میان هراول سلطان بهادر، «سیدعلیخان» و «میرزاقیم» که «خراسان‌خان» خطاب داشت [یعنی لقب] کارزار پیوست.»

هرگاه ما لفظ «خراسان» را در شعر مکتبی، مصحّف بدانیم و «ملک‌علی» و «خراسان‌خان» را از امرای هندوستان بشماریم، از حیث تاریخ حیات مکتبی و نیز از آن حیث که «ملک‌علی» نامی در خراسان نیست، آسوده خواهیم شد؛ چه بین ۸۹۰ق. که تاریخ ختم لیلی و مجنون است و ۹۴۱ق. که زمان امارت یا صاحب‌منصبی «خراسان‌خان» است، بیش از چهل و شش سال فاصله نمی‌ماند، به‌علاوه اشکالی که از عدم مسافرت مکتبی به خراسان هست، مرتفع می‌شود.

و به نظر می‌آید که مکتبی این کتاب را در سفر هندوستان که خود بدان اشاره کرده برای ملک‌علی نامی که از امرای گجرات بوده و با کفار در حرب و جنگ بوده است ساخته، و از قضا در تاریخ اکبری هم اشاره شده است که سلطان بهادر، پادشاه و آقای خراسان‌خان با کفار هنود در حال محاربه بوده که «همایون‌شاه» بر وی تاخته و او را از گجرات بیرون کرده است؛ در صورتی که اگر «ملک‌علی» و پسرش «خراسان‌خان» را ساکن خراسان بشماریم، شعر «سال‌ها در ولایت کافر / بوده خیرگشای چون حیدر» درست نمی‌آید؛ زیرا در آن عهد ساکنان خراسان با کفار همسایه نبوده‌اند که با آنان جنگ کنند (مقدمه بهار بر کلمات علیّه غرّاً، به نقل از: مکتبی، ۱۳۱۳، هـ - ز).

همان‌گونه که آمد، بهار در این بخش، در نهایت تمایل دارد انتساب کتاب را به مکتبی شیرازی بپذیرد، ولی اشکالاتی در کار می‌بیند.

آنچه او دربارهٔ هویت «خراسان‌خان» (و مآلاً پدرش: ملک‌علی) گفته، بسیار استوارتر از سخن نفیسی است و شگفت است که نفیسی به نظر بهار توجه نکرده است. اما آن دو ابهامی نیز که بهار در کار دیده، اینک رفع شده است:

نخست آنکه اینک به لطف نسخهٔ دوم (نسخهٔ مجلس)، خود می‌دانیم تاریخ اتمام منظومهٔ کلمات علیّه غرّاً ۹۳۵ق. بوده است، پس مکتبی تا این تاریخ زنده بوده است. نتیجه آنکه ۴۶ سال فاصلهٔ مفروض میان حیات مکتبی تا امارات «خراسان‌خان» به ۶ سال کاهش می‌یابد؛ افزون بر آنکه سال ۹۴۱ق. را باید سالی دانست که ما در آن از «خراسان‌خان» نشان داریم و نه سالی که او به امیری رسیده است؛ یعنی قطعاً او سال‌هایی پیش از این تاریخ را نیز به امیری و سرداری گذرانده بوده است.

بدین ترتیب می‌توان پنداشت که مکتبی منظومهٔ یادشده را در سال ۹۳۵ق. به پایان رسانده و از شیراز به هند، برای امیری که در سفر هند (احتمالاً سفر دوم به هند) با او آشنا شده است، فرستاده و در عوض صله‌ای دریافت کرده است.

ابهام دوم دربارهٔ کلمهٔ «خراسان» است. ملک‌الشعرا احتمال به تصحیف داده است، اما نیازی به این توجیه نیست؛ زیرا «به احتمال قوی، منظور مکتبی از خراسان، غرب هند و شرق افغانستان امروز بوده است؛ منطقه‌ای که جغرافی‌نگاران جزو خراسان قلمداد می‌کردند» (نحوی، ۱۴۰۰، ص. ۹۱).

این را هم بیافزاییم که «خراسان‌خان» اگرچه از قبیل نام‌هایی است که در هند مرسوم می‌بوده، در سرزمین‌های داخلی ایران هم بی‌کاربرد نبوده است. شاهد جالبی از آن را درباره‌ی شاعر هم‌روزگار و هم‌ولایتی مکتبی، موالی لاری وجود دارد. موالی لاری از شاعران سده‌ی نهم هجری، حافظ دیوان خواجه و از شاگردان جلال‌الدین دوانی است (عاشقی عظیم‌آبادی، ۱۳۹۱، ص. ۴۳۰) و از این روی ای‌بسا هم‌درس مکتبی بوده است. او به «خراسان‌خان» معروف بود و بسیار جالب است بدانیم که به هند سفر کرده و در آنجا به سر برده است (تهرانی، ۱۳۸۷ق، ج. ۴۳۰/۹). شاید یکی از سفرهای مکتبی به هند در همراهی او بوده باشد. نسخه‌ای کوچک از برخی اشعار موالی لاری در کتابخانه «ایوان غالب» دهلی‌نو موجود است (نک: موالی لاری، بی‌تا) که روگرفت (اسکن‌ی) از آن در اختیار پژوهشگران این مقاله است؛ اما این دست‌نویس سخت مغشوش و ناخواناست. اما ملک‌الشعراى بهار پس از رفع نسبی اشکال نخست، اشکال دومی هم در انتساب کتاب به مکتبی شیرازی می‌گیرد:

نکته‌ی دیگر هم در یکی بودن یا نبودن این دو مکتبی ما را دچار دغدغه دارد و آن سبک دو کتاب است. در مطالعه‌ی ساده‌ی این کتاب و مقایسه‌ی آن با لیلی و مجنون به خوبی آشکار است که سبک این دو با هم بسی متفاوت است؛ زیرا لیلی و مجنون به سبکی است کاملاً عراقی که کمی هم بوی هندی از آن، تا حدی که در آن زمان متداول بوده است، استشمام می‌شود. در صورتی که اشعار «کلمات علیه» برخلاف، شبیه به سبک سنایی و لاقل اوحدی است و اگر برخی قوافی دال و ذال در آن نمی‌بود، می‌توانستیم اشعار مزبور را به شعرای قرن ششم هجری نسبت بدهیم و حال آنکه این طرز را در لیلی و مجنون نمی‌بینیم و اشعار لیلی و مجنون کاملاً به شعرای قرن هشتم و نهم شبیه است و تمام لطایف و غنچ و دلال‌های آن دوره و مضمون‌بندی و نازک‌کاری‌های عصر جامی و هلالی و اهلی را در بر دارد، اشعار کتاب حاضر که در زیر دست ماست، به قدری پخته و استادانه و فصیح است که به زحمت می‌توانیم آنها را با سخنان شعرای معاصر مکتبی برابر پنداریم و اگر مکتبی دیگری در قرن ششم یا هفتم در خراسان سراغ می‌داشتیم، هر آینه این کتاب را بدو منسوب می‌ساختیم.» (مقدمه بهار بر کلمات علیه غرّاء، به نقل از: مکتبی، ۱۳۱۳، ح)

در رفع این اشکال دو دلیل می‌توان بر پا داشت:

نخست آنکه در انجامه‌ی نسخه‌ی دوم موجود از کلمات علیه غرّاء همان‌گونه که پیش از این آمد، تاریخ پایان سرایش کتاب به روشنی ۹۳۵ ق. درج شده است. نسخه‌ی بهار فاقد این انجامه بوده و در نتیجه وی از این تاریخ بی‌خبر بوده است. بدین ترتیب انتساب آن به شاعران سده‌ی ششم و هفتم متفی است.

اگرچه با وجود تاریخ مذکور اقامه‌ی دلیلی دیگر غیرضروری است (زیرا اینک فهمیده شد که منظومه متعلق به سده‌ی دهم است و در این دوره و بلکه تا آنجا که مشهور است، در کل تاریخ ادبیات فارسی شاعر دیگری با تخلص «مکتبی» وجود ندارد)، اضافه می‌شود که تفاوت سبک دو کتاب لیلی و مجنون و کلمات علیه غرّاء به تناسب موضوع آنهاست که یکی موضوعی کاملاً عاشقانه دارد و دیگری موضوعی تعلیمی و دینی. این استادی مکتبی را می‌رساند که می‌تواند در میدان‌های گوناگون به شیوه‌های گوناگون، در کمال فصاحت شاعری کند. وانگهی در دل همان لیلی و مجنون نیز قطعاتی می‌بینیم که تناسب تام با شیوه‌ی سخن‌سرایی کلمات علیه غرّاء دارد؛ یعنی شاعر در آن استواری و متانت کلام شاعران سده‌ی ششم و هفتم را با صور خیال ساده‌ی آنها درهم آمیخته است:

در عشق تو از جهان گذشتم	از جمله گذشتگان گذشتم
بی روی تو بر در لحد پای	بنهادم و از میان گذشتم
آن دم که به یکدگر رسیدیم	تو از دل و من ز جان گذشتم
من ساختم از جنازه کشتی	وز بحر غمت روان گذشتم
در بادیه عدم دویدم	چندانکه ز کاروان گذشتم
سوز غم توست بحر آتش	زان سوخته ام کز آن گذشتم
فردا بنمایمت که امروز	با داغ تو از جهان گذشتم

(مکتبی شیرازی، ۱۳۴۳، ص. ۱۱۶)

این بود، اهم اشکالاتی که درباره انتساب این منظومه ارجمند به مکتبی شیرازی گفته‌اند. سخن دیگر منتقدان به واقع تکرار همین سخنان سعید نفیسی و ملک الشعرای بهار است (برای نمونه نک: صفا، ۱۳۶۶، ج. ۳۸۷/۴؛ زرین کوب، ۱۳۷۵، ص. ۳۹۱)؛ اما به دلایل گفته شده و باتوجه به آنکه مکتبی دیگری در سده دهم و بلکه گویا در تاریخ ادبیات فارسی وجود ندارد که به شاعری پرآوازه باشد، به قطع باید کلمات علیّه غرّاً را از «مکتبی شیرازی» دانست.

۲. ۴. دربارهٔ خمسهٔ مکتبی شیرازی

مکتبی شیرازی در لیلی و مجنون خویش تصریح دارد که در کارِ تتبع خمسهٔ نظامی است (مکتبی شیرازی، ۱۳۴۳، ص. ۲۰) و البته نگفته است که خمسه را سروده یا به پایان رسانیده است؛ از این خمسه، اگر او به سرایش همهٔ آن کامیاب شده باشد، یکی لیلی و مجنون است که در موضوع و وزن لیلی و مجنون نظامی سروده شده است. وحید دستگردی می‌نویسد: «در میان هزاران کسانی که به تقلید نظامی، لیلی و مجنون ساخته‌اند؛ تنها مکتبی شیرازی کم‌وبیش از عهدهٔ تقلید برآمده و با آنکه بیشتر ترکیبات و معانی خود را از نظامی گرفته، با این همه از مضامین بکر و دل‌پسند تهی نیست» (دستگردی، ۱۳۱۸، مح؛ نقل از: آقاحسینی، ۱۳۹۵، ص. ۴). به جز این، ابیاتی نیز از مکتبی در تذکرهٔ سامی برجا مانده که در وزن مخزن الاسرار است (سام میرزا، بی‌تا، ص. ۳۳۲) و نشان می‌دهد که او منظومه‌ای نیز به تقلید از این اثر نظامی سروده است.

اینک هیچ غریب نیست که کلمات علیّه غرّاً را آن اثری بدانیم که مکتبی در برابر هفت‌پیکر نظامی سروده است. درست است که موضوع آن دو، هیچ ربط ادبی به هم ندارد و نمی‌توان کلمات علیّه را به اقتضای هفت‌پیکر انگاشت، اما وزن آن دو، یکی است و می‌توان چنین حدس زد که مکتبی به اختیار یا از سر ناچاری، از پرداختن داستانی مانند هفت‌پیکر کناره‌جسته است؛ در عوض، به خلاقیت، منظومه‌ای ارجمند با رنگی تعلیمی در همان وزن و در برابر آن سروده است تا یکی از گنج‌های پنج‌گانه‌اش فراهم و آکنده شود؛ بنابراین، دربارهٔ خمسهٔ مکتبی می‌توان گفت که از وی تنها لیلی و مجنون به تقلید از نظامی بر جای مانده و ابیاتی به تقلید از مخزن الاسرار که بر جای نمانده است و کلمات علیّه غرّاً که به نظر می‌آید به تقلید وزنی از هفت‌پیکر سروده شده است و از آثار دیگر اطلاعاتی موجود نیست.

در نکتهٔ پایانی این بخش بگوییم که: در مقدمهٔ لیلی و مجنون به تصحیح حسن ذوالفقاری و پرویز ارسطو، کلمات علیّه غرّاً با لام مشدّد (به شکل «کلمات علیّه غرّاً») درج شده است (ر.ک: مکتبی شیرازی، ۱۳۸۹، ص. ۳۴). حال آنکه برکنار از دلالت معنایی، با نگرستن در بیت زیر می‌توان تلفظ درست عنوان کتاب را دریافت:

شد تمام این کتاب روح‌افزا
 کلماتِ عَلِيَّهٔ غَرَّاً
 (مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۷)

۲. ۵. کلماتِ عَلِيَّهٔ غَرَّاً به تصحیح محمود عابدی

همان‌گونه که گفتیم، کلماتِ عَلِيَّهٔ غَرَّاً با مقدمه و تصحیح و تعلیقات دکتر محمود عابدی به سال ۱۳۷۸، از سوی نشر میراث مکتوب به چاپ رسیده است. ایشان دربارهٔ شیوهٔ کار خود نوشته است:

«کلماتِ عَلِيَّهٔ به سال ۱۳۱۳ به کوشش کوهی کرمانی... چاپ شده است و ما از همین نسخهٔ چاپی استفاده کرده‌ایم. جست و جوی چندین‌سالهٔ ما برای یافتن یکی از دو نسخه‌ای که در منابع نسخه‌شناسی آمده بود، بی‌نتیجه ماند.» (عابدی، ۱۳۷۹، ص. ۴۴) «ما تا آنجا که ممکن بود، اغلاط متن را که گاهی چاپی بود، در جای خود نشان داده‌ایم و صورت صحیح را وارد متن کرده‌ایم. همه جا (؟) نشانهٔ ابهام و [ ] نشانهٔ افزودهٔ ماست.» (مقدمهٔ عابدی در مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۳۶)

استاد محمود عابدی در مقدمه به این نکته اشاره می‌کند که:

«این رساله با صورتی که اکنون در اختیار ماست، شامل ۷۰ کلمه (سخن) و ۱۱۸۵ بیت است و آشکارا پیداست که از آن بخش‌هایی... ساقط شده است.» (مقدمهٔ عابدی در مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۲۶)

وی می‌گوید:

«متأسفانه با جست‌وجویی چندساله، دست‌نوشته‌ای از کلماتِ عَلِيَّهٔ نیافته‌ایم. آنچه در اختیار ما بود، نسخه‌ای بود که به سال ۱۳۱۳ شمسی، از روی نسخهٔ خطی متعلق به کتابخانهٔ ملک الشعراء بهار [با تاریخ کتابت ۱۰۳۶]، به همت کوهی کرمانی به چاپ رسیده بود و مقدمهٔ استاد بهار را با خود داشت» (مقدمهٔ عابدی در مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۳۶)

۲. ۵. ۱. معرفی نسخ

۲. ۵. ۱. ۱. نسخهٔ ملک‌الشعراء بهار

این نسخه که متعلق به ملک‌الشعراء بهار بوده است، اینک به شمارهٔ ۸۶۷۷۲ (۱۳۶۷۴) در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. نسخهٔ مذکور ۱۲۲ برگ دارد و درحقیقت جنگی است، شامل کلماتِ عَلِيَّهٔ غَرَّاً (۵۴ برگ)، سؤال ملک روم از عمر و جواب امیرالمؤمنین، صفحه‌ای از مواهبِ عَلِيَّهٔ کاشفی، اشعاری از شاه نعمت‌الله، شمس تبریزی، نسیمی و غیره. خریدار نسخه در ابتدای آن نوشته است: «این نسخه که بنا به تحقیق شادروان بهار منحصره‌فرد در دنیا است، از کتابخانهٔ آن شادروان خریدم. یک بار مرحوم کوهی کرمانی از روی آن چاپی مغلوپ کرده است، ولی ارزش و اعتبار این نسخه باقی است و در پایان آن نیز جنگ است» (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۱)

تاریخ تحریر آن در ترقیمهٔ پایانی چنین آمده است: «تمّ فی ثالث رمضان فی سنهٔ ۱۰۳۶» (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۵۴).

این نسخه در این مقاله به اختصار «بهار» خوانده می‌شود.

۲. ۵. ۱. ۲. نسخهٔ شمارهٔ ۷۹۱۷۷ کتابخانهٔ مجلس

در دست‌نویس شمارهٔ ۷۹۱۷۷ (۲۰۵۶۳) کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی که مجموعه‌ای شامل شرح دیوان حضرت علی^(ع) از قاضی میرحسین میبدی، ترجمهٔ صد کلام منظوم عادل شیرازی و ترجمهٔ صد کلام منظوم اسدی است، ۱۳ صفحه به «ترجمهٔ صد کلام منظوم مکتبی» اختصاص یافته است.

در پایان این نسخه ترقیمه‌ای به تاریخ ۹۳۵ق. مشاهده می‌شود که پس از این ذکر خواهد شد.

در این نسخه ابتدا کلمه ذکر شده است و سپس فقط بیت اول اشعار آورده شده که ترجمه کلمه است؛ یعنی برخلاف نسخه بهار ابیات دیگر ترجمه و ابیات تمثیل را ندارد. به تعبیر دیگر، این نسخه صد کلمه را کامل دارد، اما به آوردن ترجمه منظوم احادیث بسنده کرده است و بنابراین، از یک روی کامل‌تر از نسخه بهار و از روی دیگر ناقص‌تر از آن است.

این نسخه خطی در این جستار به اختصار «مجلس» نامیده می‌شود.

۲. ۵. ۲. دیباچه و انجامه کتاب

یکی از ارزش‌های نسخه مجلس آن است که واجد دیباچه و انجامه‌ای است که نسخه بهار و به تبع آن، چاپ‌های کوهی و عابدی فاقد آن‌اند.

محمود عابدی در مقدمه تصحیح خود نوشته است: «آشکارا پیداست که از آن بخش‌هایی از جمله مقدمه آن ساقط شده است» (مقدمه عابدی بر: مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۲۶). این وصفی درست از نسخه بهار/ چاپ کوهی/ تصحیح عابدی است؛ اما خوشبختانه نسخه مجلس این دو بخش مهم کتاب را داراست.

۲،۵،۲. دیباچه کلمات علیّه غرا

دیباچه این منظومه براساس نسخه مجلس این است:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى نِعْمَائِهِ وَالصَّلَاةُ عَلَى خَيْرِ أَنْبِيَائِهِ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ أَوْلِيَائِهِ. أَمَّا بَعْدُ فَهَذِهِ لَالٌ مَنْثُورَةٌ وَكَلِمَاتٌ مَأْثُورَةٌ عَنِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَآمَامِ الْمُتَّقِينَ أَسَدِ اللَّهِ الْعَالِبِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ. مُشْتَمَلَةٌ عَلَى حِكْمٍ وَفَوَائِدٍ غَيْرِ مُتَنَاهِيَةٍ مَعَ عَدَمِ التَّجَاوُزِ فِي الْعَدِّ عَنِ الْمَائَةِ، فَلِلْمُسْتَرَشِدِ حِفْظُهَا وَالْقَاءُ الشَّرَائِرِ عَلَيْهَا لِيَكُونَ لَهَا يَنْبَغِي مُتَعَرِّضًا وَعَمَّا لَا يَنْبَغِي مُعْرِضًا وَاللَّهُ هُوَ الْمُوَفِّقُ لِلسَّدَادِ وَالْمَرْجِعُ وَالْمَعَادُ قَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ:...» (مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۵ر). در ادامه همان کلمه اول مندرج در نسخه و چاپ‌های دیگر (جلّ من لایموت) آمده است.

۲،۵،۲. انجامه کلمات علیّه غرا

انجامه این منظومه براساس نسخه مجلس این است:

«تَمَّ جَمْعُ هَذِهِ الْكَلِمَاتِ الْعَالِيَاتِ بِعَوْنِ اللَّهِ وَحَسَنِ تَوْفِيقِهِ فِي أَوَاخِرِ شَهْرِ رَبِيعِ الْآخِرِ لِسَنَةِ خَمْسٍ وَثَلَاثِينَ وَتِسْعِمَائَةٍ» (مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۱ر).

۲،۵،۳. کلماتی که در تصحیح «عابدی» نیست

محمود عابدی در تصحیح اثر می‌نویسد:

«در متن چاپی کوهی کرمانی، که این کار ما براساس آن است، ۱۳ کلمه از این ۷۰ کلمه نیز نیامده است و احتمالاً از نسخه خطی ساقط بوده است و ما با توجه به متن از نثر اللّثالی افزوده‌ایم» (مقدمه عابدی در مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۲۶)

یعنی در نسخه «بهار» و به تبع آن چاپ کوهی تنها ۵۷ کلمه از یک‌صد کلمه ذکر شده است و چون نظم ۱۳ کلمه دیگر موجود بوده، عابدی کلمات (احادیث) را از نثر اللّثالی برگرفته و متن را بازسازی کرده است. این کاری است شایسته، اما چه بسا ۱۳ کلمه مقروض، همان ۱۳ کلمه انتخابی مکتبی نباشد؛ برای نمونه، حدیث «هَمُّ السَّعِيدِ آخِرَتُهُ وَ

هم الشَّقِي دُنْيَاهُ» در نسخهٔ مجلس آمده است، اما در تصحیح عابدی دیده نمی‌شود و عابدی در تصحیح خویش حدیث «صدقُ المرءِ نجاتُهُ» را از نثر اللؤلؤی برگزیده است (ر.ک: مقدمهٔ عابدی در مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۴۳).
 از میان ۷۰ کلمهٔ موجود در تصحیح عابدی، سه کلمه در نسخهٔ «مجلس» وجود ندارد؛ مثل «خصوصهٔ الاحباء اصعب من عداوة الاعداء» (مقدمهٔ عابدی در مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۶۵) و «نَعَيْتَ اليك نفسك حين شاب رأسك» (مقدمهٔ عابدی در مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۵۲) و «صدقُ المرءِ نجاتُهُ» (مقدمهٔ عابدی در مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۴۳).
 اگر این سه حدیث را از ۷۰ کلمهٔ موجود در تصحیح «عابدی» کسر کنیم، ۶۷ کلمه می‌ماند که با ۳۳ کلمه‌ای که در ادامه از صد کلمهٔ «مجلس» آورده خواهد شد، صد کلمهٔ مکتبی کامل می‌شود. آنچه در پی می‌آید، کلمات و احادیثی است که در صد کلمهٔ «مجلس» (عین حدیث و یک بیت ترجمهٔ منظوم آن) ذکر شده است و در نسخهٔ «بهار» و چاپ «کوهی» و «عابدی» موجود نیست. با دانستن این‌ها شمار صدگانهٔ منظومه کامل می‌شود:

۱

يَأْتِيكَ مَا قُدِّرَ لَكَ

گر تو را صدهزار تدبیر است می‌رسد بر تو آنچه تقدیر است
 (مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۵ر)

۲

هَمُّ السَّعِيدِ آخِرَتُهُ وَ هَمُّ الشَّقِي دُنْيَاهُ

هست مرد سعید عقبی جوی که شقی را بُود به دنیای روی
 (مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۵پ)

۳

قَوْلُ الْمَرْءِ يُخْبِرُ عَمَّا فِي قَلْبِهِ

سخن دشمن و تکلم دوست خبر آرد از آنچه در دل اوست
 (مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۷ر)

۴

ظَمًا الْمَالِ أَشَدُّ مِنْ ظَمًا الْمَاءِ

تشنگی حریص مست به مال بدتر از تشنگی آب زلال
 (مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۹ر)

۵

نِيلُ الْمُنَى فِي الْغَنَى

هر تمنای دل که نهد دست همه در ملک بی‌نیازی هست
 (مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۹ر)

۶

مَنْقَبَةُ الْمَرْءِ تَحْتَ لِسَانِهِ

هست تعریف مرد زیر زبان که شناسند از زبان، خلقان
 (مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۹ر)

۷

مَا نَدِمَ مَنْ سَكَتَ

مرد خاموش را ملامت نیست

زانکه ناگفته را ندامت نیست

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۹پ)

۸

جَمَالُ الْمَرْءِ فِي الْحِلْمِ

حلم را پیشه ساز در همه حال

که در او مرد راست حُسن و جمال

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۹پ)

۹

شَرُّ النَّاسِ مَنْ يَتَّقِيهِ النَّاسُ

هر که مردم کنند از او پرهیز

بدتر مردم است از او بگریز

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۹پ)

۱۰

يَعْمَلُ النَّمَامُ فِي سَاعَةِ فِتْنَةِ أَشْهَرِ

مرد نَمَام چون نهد قدمی

فتنه ماهها کند به دمی

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۹پ)

۱۱

هَيْهَاتَ مِنْ نَصِيحَةِ الْعَدُوِّ

مَشْنُو پندِ خصمِ کان ز گزند

زهر دندان اژدهاست نه پند

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۹پ)

۱۲

يَصْعَدُ الرَّجُلُ بِمُصَاحَبَةِ السَّعِيدِ

گر چه مرد از سعادت است بعید

سعد گردد ز هم‌نشینِ سعید

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۹پ)

۱۳

وَيْلٌ لِلْحَسُودِ مِنْ حَسَدِ

گر حسود آهنین بود جسدش

وای بر وی ز آتش حسدش

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۹پ)

۱۴

لِكُلِّ عَدَاوَةٍ صُلْحٌ إِلَّا عَدَاوَةَ الْحَسُودِ

هر عداوت به صلح آید زود

صلح نبود به دشمنی حسود

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۹پ)

۱۵

يَأْمَنُ الْخَائِفُ إِذَا وَصَلَ مِنْ خَافِهِ

مرد خائف ز ترس یابد امان

چون بیافتد در آنچه ترسد از آن
(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰ر)

۱۶

لَيْسَ لِسُلْطَانَ الْعِلْمِ زَوَالٌ

هست سلطان علم عالمگیر

نیست سلطانی‌اش زوال‌پذیر
(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰ر)

۱۷

ثُلْمَةُ الدِّينِ مَوْتُ الْعُلَمَاءِ

دین به عالم درست باشد و راست

رخنه دین نماندن علماست
(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰ر)

۱۸

عَلَيْكَ بِالْحِفْظِ دُونَ الْجَمْعِ فِي الْكُتُبِ

تا به کی نسخه جمع شاید کرد

نسخه در سینه جمع باید کرد
(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰ر)

۱۹

وَلَايَةُ الْأَحْمَقِ سَرِيعَةُ الزَّوَالِ

مرد احمق محبتی که نمود

آن محبت زوال یابد زود
(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰ر)

۲۰

أَخْوَكُ مَنْ وَاسَاكَ فِي الشِّدَّةِ

هر که روز غم تو یاور توست

به یقین دان که آن برادر توست
(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰ر)

۲۱

دَوْلَةُ الْأَرْدَالِ أَفَةُ الرِّجَالِ

هست در زیر گنبد گردان

دولت سفله آفت مردان
(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰ر)

۲۲

ذِكْرُ الشَّبَابِ حَسْرَةٌ

حسرت پیر هست ذکر شباب

حسرت تشنه یاد کردن آب
(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰ر)

۲۳

دُرِّ الْمَرْءِ عَلَى قَدْرِ إِكْرَامِهِ

هر که پیش آیدت مشورامش

مکرمت کن به قدر اکرامش

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰پ)

۲۴

وَيْلٌ لِّمَنْ سَاءَ خُلُقُهُ وَ قَبِيحَ خَلْقِهِ

وای بر وی کز اقتضای سرشت

سیرت او بد است و صورت زشت

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰پ)

۲۵

هُمُومٌ الْمَرْءِ بِقَدْرِ هِمِّهِ

همت اندازه غم است ای دوست

غم هر کس به قدر همت اوست

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰پ)

۲۶

يَسُودُ الْمَرْءُ قَوْمَهُ بِالْإِحْسَانِ إِلَيْهِمْ

مرد را گر چه قدر باشد کم

سید قوم خود شود به کرم

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰پ)

۲۷

صِحَّةُ الْبَدَنِ فِي الصَّوْمِ

چون طعام زیاده رنج تن است

روزه بهتر که صحت بدن است

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰پ)

۲۸

صَمَتُ الْجَاهِلِ سِتْرُهُ

مرد جاهل که عیب انجمن است

عیب پوشش نگفتن سخن است

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰پ)

۲۹

نُورٌ قَبْرِكَ بِالصَّلَاةِ فِي الظُّلَمِ

قبر خود از نماز کن پرنور

که کنی در دل شب دیجور

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰پ)

۳۰

يَزِيدُ الصَّدَقَةُ فِي الْعُمْرِ

به یتیم و فقیر ده نفقه

که مزید بقا بود صدقه

(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰پ)

۳۱

زَيْنَةُ الْبَاطِنِ خَيْرٌ مِنْ زَيْنَةِ الظَّاهِرِ

باطنت کن مزین و طاهر
که به از زین و زینت ظاهر
(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰پ)

۳۲

بَشْرٌ نَفْسِكَ بِالظَّفْرِ بَعْدَ الصَّبْرِ

مژده ده نفس را که بی‌خبر است
کز پی هر صبوری ظفر است
(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۴۰پ)

۳۳

ضَرْبُ الْحَبِيبِ أَوْجَعُ

ضرب دشمن اگر چه با ضرر است
زدن دوست جانگدازتر است
(مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۶پ)

۲. ۵. ۳. نقد تصحیح محمود عابدی

۲. ۵. ۳. ۱. اصلاحات صحیح

با نگرستن به دو نسخه بهار و مجلس، می‌توان نگاهی دوباره به تصحیح محمود عابدی افکند. این تصحیح را از آن رو برگزیدیم که آخرین و بهترین تصحیح کلمات علیه غراست. با درنگ بر این تصحیح در می‌یابیم که عابدی در برخی ویرایش‌های خود که بنا بر ذوق و دانش ادبی و بی‌اتکا به نسخ خطی روا داشته، بر صواب و طبعاً گاه نیز به سبب نداشتن نسخ بر خطا رفته است. در ذیل نگاهی به برخی از اصلاحات او می‌اندازیم:

۱

مصحح در بیت زیر «واو» را درون قلاب قرار داده و افزوده است:

از قضا شاهزاده‌ای چون ماه
از پدر دور مانده بود [و] سپاه
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۴۶)

حدس مصحح درست است و در دست‌نویس «بهار» واو وجود دارد (مکتبی، ۱۰۳۶، ۵پ) که در چاپ «کوهی» ساقط شده است (مکتبی، ۱۳۱۳، ص. ۸).

۲

مصحح در بیت زیر «واو» را درون قلاب نهاده و افزوده است:

گرد دنیا مگرد [و] دنیا دار
سگ و مردار را به هم بگذار
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۴۳)

حدس مصحح درست است و در دست‌نویس «بهار» واو وجود دارد (مکتبی، ۱۰۳۶، ۲ر) و در چاپ «کوهی» ساقط شده است (مکتبی، ۱۳۱۳، ص. ۴).

۳

مصحح به تبع «کوهی» بیتی را چنین آورده است:

صیقل یاد مرگ چون جوشن کند آینه دلست روشن

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۴۴)

علی اکبر احمدی دارانی در نقدی با عنوان «نگاهی به کلمات علیّه غرّاً» درباره این بیت می نویسد: «در نسخه چاپی (کوهی) به جای «کُند»، «دارد» آمده که مصحح محترم به جای آن «کُند» را وارد متن نموده‌اند. احتمال تصحیف یا تحریف بین این دو واژه بسیار ضعیف است و ضبط نسخه چاپی بی اشکال.» (احمدی دارانی، ۱۳۷۹، ص. ۱۵۶)

اینجا باید گفت نسخه اصلی چاپ «کوهی» که براساس نسخه «بهار» بوده، «کُند» است و در دست نویس صد کلمه مجلس هم «کند» قید شده است (مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۴پ). پدید نیست منتقد محترم از کجا به چاپ کوهی چنین استناد کرده است؟

۴

مصحح در کلمات علیّه غرّاً بیتی را چنین ضبط کرده است:

خسروی وقت رفتن بستان گذر افکند سوی گورستان

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۴۴)

احمدی دارانی نوشته است:

«به جای «گذر» در متن چاپی «نظر» بوده است. توجه به فعل «دید» در آغاز بیت دوم مشخص می کند که منظور این گونه بوده: خسروی هنگام رفتن به بستان نظری هم به گورستان افکند و دید که...» (احمدی دارانی، ۱۳۷۹، ص. ۱۵۶).

اما باید گفت در نسخه اصلی که نسخه «بهار» باشد، همان «گذر» آمده است و حدس استاد عابدی درست بوده است.

۵

مصحح بیتی را چنین نقل کرده است:

هر که قانع شود به اندک و بیش پیش او پادشاه بود درویش

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۵۷)

احمدی دارانی نوشته است:

«در نسخه چاپی (کوهی) «اندک خویش» ضبط شده. توجه به معنای بیت این نکته را روشن می سازد که سخن از «قانع» بودن است: هر که به [مال] اندک خویش قانع شود، پادشاه _ که مظهر ثروت و مکان است _ در مقابل او همانند درویش است. قانع بودن برای [مال] کم، مصداق پیدا می کند و گرنه برای «بیش» بی معناست.» (احمدی دارانی، ۱۳۷۹، ص. ۱۵۶)

اما در نسخه «بهار»، همان «اندک و بیش» آمده است. «کم و بیش» در اصطلاح یعنی «هرچه که هست» و در ضمن معنای «زیروزبر» زندگی و «فراز و نشیب» آن را هم در سایه خود دارد.

۶

مصحح محترم بیتی را چنین آورده است:

هر که را بغض و کینه و جنگ است   آسمان و زمین بر او تنگ است

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۶۷)

این بیت در نسخه «بهار» هم چنین است، اما در نسخه «مجلس» به جای «بر او»، «بدو» آمده است (مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۷ر).

۷

بیتی دیگر در تصحیح عابدی بدین گونه نوشته شده:

پیر از افتادگی کجا خیزد   چون خزان زرد شد فرو ریزد

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۶۱)

احمدی دارانی نوشته است:

«در نسخه چاپی به جای «پیر»، «برگ» بوده است که مصحح محترم با وارد کردن کلمه «پیر» رابطه معنایی بین دو مصراع را قطع نموده است.» (احمدی دارانی، ۱۳۷۹، ص. ۱۵۶)

شاید این سخن بی‌راه نباشد، ولی در نسخه «بهار»، «پیر» آمده نه «برگ» و صحت حدس استاد عابدی درخور آفرین است (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۱۹ر).

۸

بیتی دیگر در تصحیح عابدی بدین گونه نوشته شده است:

بی‌ادب را به زر مگو که نکوست   ادب مرد بهتر از زر اوست

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۷۴)

در نسخه «بهار» نیز همین آمده، لیک در نسخه «مجلس» به جای «مگو»، «مبین» آمده است (مکتبی، ۹۳۵ق، ۲۳۷ر). به لحاظ معنایی نیز «مبین» ترجیح دارد.

۹

در بیتی دیگر می‌خوانیم:

ناگهان یک دو عطسه زد پیوست   دانه گندم از دماغش جاست

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۷۸)

مصحح درباره این بیت نوشته است: «ظاهراً از این پس بیتی ساقط است» (مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۷۸). درست همچنین است که مصحح نوشته است؛ یعنی در نسخه «بهار» پس از این بیت، بیتی به شکل زیر آمده که در چاپ «کوهی» افتاده است:

مرغی از پیش شیخ فرزانه   بر بود و بخورد آن دانه

(مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۳۲پ)

۱۰

مکتبی در ترجمه کلمه «ثباتُ الملک بالعدل» بیتی آورده است، بدین قرار:

سلطنت را بود ثبات به عدل   مرده یابد ز نو حیات به عدل

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۹۶)

«کوهی» در مصرع دوم «ثبات» قید کرده و عابدی به درستی «حیات» آورده است. در نسخه «بهار» هم «حیات» است، اما در نسخه «مجلس» بیتی دیگر بدین گونه به عنوان ترجمه آمده است:

ای شه مُلک! عدل می کن و بذل که بود مُلک را ثبات به عدل

(مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۸پ)

۲. ۳. ۵. ۲. بررسی اختلاف ضبط کلمات در تصحیح عابدی و نسخ دوگانه

همان گونه که گفته شد، استاد محمود عابدی چاپ «کوهی» را تصحیح و ویرایش کرده و نسخه «بهار» را در اختیار نداشته است. در ذیل برخی اختلاف های موجود در تصحیح «عابدی» و دست نویس «بهار» و نسخه صد کلمه «مجلس» ذکر می شود:

۱

در تصحیح کلمات علیّه غرّاً چنین کلمه ای چاپ شده است که «خصومه الاحباء اصعب من عداوة الاعداء» (مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۶۵)؛ اما وقتی به نسخه اصلی یعنی نسخه «بهار» می نگریم، می بینیم این حدیث در آن نیست و در حاشیه آن صفحه، شخصی دیگر غیر از کاتب آن را یادداشت کرده و «کوهی» آن را از آنجا گرفته است؛ در حالی که نسخه «مجلس» حدیثی دیگر به جای آن دارد: «ضرب الحبيب أوجع» که ترجمه منظوم ذیل آن چنین است:

ضرب دشمن اگر چه با ضرر است زدن دوست جانگدازتر است

(مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۶پ)

همان بیتی که در چاپ «کوهی» و تصحیح «عابدی» نیز آمده است.

۲

مصحح به تبع «کوهی» در ذیل کلمه یک این چنین آورده است:

گفت با عارفی که در تابم دست گیر از میان غرقابم

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۴۱)

حال آنکه در دست نویس «بهار» و درست آن به قرینه «دست گیر»، «دریابم» (یعنی مرا دریاب) است:

چون که فرعون غرقه شد در نیل دست گیرش نه غیر عزراییل

گفت با عارفی که دریابم دست گیر از میان غرقابم

(مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۱پ)

۳

مصحح در کلمه هفتم که در چاپ «کوهی» مشخصاً «ذکر الموت جلاء القلوب» (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۶) بوده و در نسخه «بهار» نیز همین تصرف کرده است و به جای آن «نسیان الموت صدأ القلب» (مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۴۵) را از نشر اللئالی آورده است. مشخص نشد با وجود ذکر آن کلمه در چاپ «کوهی» چرا آن کلمه دیگر را از نشر اللئالی امانت گرفته است. قاعدتاً ملاک ایشان عین ترجمه بوده است نه نسخه؛ حال آنکه اجتهاد در برابر نص، آنگاه که غلطی قطعی در میان نیست، نارواست؛ ولی جالب آن است که در نسخه «مجلس» هم «نسیان الموت صدأ القلب» قید شده است (مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۶ر).

۴

مصحح در بیت زیر سه نقطه آورده و در زیر نویس نوشته است: «محو است، ظاهراً کلمه ناخوشی است» (!؟):

گفت دزدان که حمله آوردند کاشکی با...ت همی بردند

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۴۷)

که در دست‌نویس «بهار» به جای سه نقطه «خودت» آمده است؛ یعنی «کاشکی با خودت همی بردند» (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۶) و در چاپ «کوهی» نیز کاملاً واضح است (مکتبی، ۱۳۱۳، ص. ۹).

۵

در کلمه نهم از آنجا که در کوهی و بهار جای کلمه خالی است، عابدی از *نثر اللئالی* «ثلثُ الایمان حیاءٌ و ثلثه عقلٌ و ثلثه سخاءٌ» را در قلاب قرار داده است، ولی در نسخه «مجلس» آن کلمه چنین است: «ثلثُ الایمان حیاءٌ و ثلثه تقوی و ثلثه جودٌ» (مکتبی، ۹۳۵، ص. ۲۳۶) و در ترجمه نیز طبعاً متفاوت. احتمالاً بیت اول در بهار و کوهی افتاده بوده و عابدی از روی «کوهی» این بیت را آورده است:

اصل ایمان بود سخا و حیا   خاصه کافزون کنی بر او تقوا

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۴۸)

اما در «مجلس» چنین است:

ثلث ایمان سخا و ثلث حیاست   ثلث دیگر عبادت و تقواست

(مکتبی، ۹۳۵، ص. ۲۳۶)

۶

«عابدی» در کلمه دهم بیتی به قرار ذیل آورده است:

غرقه مال هست غرق خلّاب   همچو غواص تشنه در تک آب

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۵۰)

که در دست‌نویس «بهار» به جای خلّاب، جُلاب است (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۹) و «کوهی» به خطا خوانده است (مکتبی، ۱۳۱۳، ص. ۱۲) و جُلاب باید جلبک درون آب باشد (ر.ک: معین، ۱۳۷۱).

۷

مصحح به تبع «کوهی» بیتی را چنین آورده است:

چنگ او مرد را ز تخته ربود   تا بر او بچه را کند خشنود

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۵۱)

که در دست‌نویس «بهار» به جای «چنگ او مرد را»، «چنگ زد مرد را» (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۱۱) نوشته شده است.

۸

مصحح به تبع «کوهی» بیتی را چنین آورده است:

مرد را جست و بر زمین انداخت   این به خویش او به ازدها پرداخت

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۵۱)

که در دست‌نویس «بهار» به جای «مرد را جست و بر زمین انداخت»، «مرد را چست بر زمین انداخت» (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۱۱) آمده است که درست‌تر به نظر می‌رسد.

۹

مصحح کلمه ۱۵ را که در «کوهی» نبوده، از *نثر اللئالی* چنین آورده است: «تدارک فی آخر العمر مافاتک فی

اوله» (مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۵۲) که ترجمه یعنی بیت اول پس از آن چنین است:

اول روز اگر نگریدی کار / آخر روز جبر رفتی بیار

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۵۲)

درحالی که در «مجلس» بیت اول ترجمه نزدیک‌تری است به متن:

ز اول عمر آنچه شد به زیان / آخر عمر کن تدارک آن

(مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۵ر)

۱۰

مصحح به تبع «کوهی» و نسخه «بهار» در ترجمه «بلاء الانسان من اللسان» این بیت را ذکر کرده است:

مرد گوینده را میانۀ جمع / خطرش از زبان بود چون شمع

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۵۴)

درحالی که در «مجلس» بیت اول ترجمه نزدیک‌تری است به متن:

مرد خاموش در امان خداست / آدمی از زبان خود به بلاست

(مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۵ر)

۱۱

مصحح به تبع «کوهی» در ترجمه «عش قنعاً تکن ملکاً» بیتی بدین گونه آورده است:

از حریمی گدای ره باشی / باش قانع که پادشه باشی

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۵۷)

در نسخه «بهار» هم چنین است (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۱۵ر)، مسلم است و همگان تصدیق توانند کرد که «ار

حریمی» درست است. در صد کلمه «مجلس» نیز همین است (مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۵ر).

۱۲

مصحح به تبع «کوهی» بیتی را این چنین آورده است:

ناگهان بیبری ازدها پیشه / سر چو کوهی برون شد از بیشه

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۴۱)

در دست‌نویس «بهار» آمده است: «سر چو کوهی برون زد از بیشه» (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۲ر)

۱۳

مصحح به تبع «کوهی» بیتی را چنین آورده است:

بانگ زد پیر را که مهمانم / گر گذاری به گوشه خوانم

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۵۶)

با وجود آنکه «کوهی» و «بهار»، «خانم» را قافیه آورده‌اند و خان به معنای خانه به نظر صحیح‌تر می‌آید (گرچه

خوان به معنی سفره هم بی‌ارتباط نیست)، مصحح آن را به «خوانم» تبدیل کرده، درحالی که در بیت بعد گفته

است: «پیر برجست و در سرا بردش»؛ بنابراین، «خانم» ارجح است.

۱۴

مصحح مانند نسخه «بهار» و چاپ «کوهی» کلمه ۲۳ را چنین آورده است: «کفاک همماً ذکرک بالموت»

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۶۰). در نسخه «مجلس» با اندک تفاوتی این گونه آمده است: «کفاک همماً علمک بالموت»

(مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۶پ). این با ترجمه منظوم متناسب‌تر است؛ زیرا آنجا «که بدانی که بایدت مردن» آمده است و «بدانی» ترجمانِ «علمک» است و نه «ذکرک».

۱۵

مصحح بیتی را در کلمه ۲۳ چنین آورده است:

مگو این عیش پادشاهانه کین بود دام مرگ را دانه

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۶۱)

و در زیرنویس اصل واژه «کوهی» را که «مگر» بوده، قید کرده است. در دست‌نویس «بهار» و درست آن «منگر» است (ر.ک: مکتبی شیرازی، ۱۰۳۶، ص. ۱۸پ).

۱۶

مصحح ترجمه «زویاء الدنیا مشحونه بالرزایاء» را از روی «کوهی» و کوهی از روی «بهار» چنین نقل کرده است:

ملک دنیا که جای طیبیت‌هاست گوشه‌هایش پر از مصیبت‌هاست

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۶۳)

درحالی‌که در «مجلس» به جای «طیبیت‌ها»، «غیبت‌ها» آمده است (مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۶پ). ظاهراً «غیبت‌ها» مصحف «طیبیت‌ها» است.

۱۷

مصحح در ترجمه «ضربُ اللسان اشدُّ من طعنِ السنان» این بیت را از چاپ کوهی آورده است:

هست تیغ زبان ز تیغ بتر کاین خورد بر تن آن خورد به جگر

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۶۶)

درحالی‌که در «مجلس» بیت ترجمه چنین است:

هست ضرب زبان بد سخنان بدتر از طعن صد هزار سنان

(مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۶پ)

در نسخه «عابدی» (بهار و کوهی) این بیت سیزده بیت جلوتر و در خلال تمثیل بدین شکل آمده است:

هست طعن زبان بد گهران بدتر از ضرب خنجر بران

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۶۷)

۱۸

مکتبی در ترجمه «حدۀ المرء تُهلکهُ» بیتی آورده است، بدین شکل:

مرد را تیزی افکند به هلاک گر نه تندی مدار از کس باک

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۶۸)

مصحح «مدار» را در متن جای داده و «ندارد» را که در چاپ کوهی و نسخه «بهار» بوده، در هامش نهاده است. این بیت در نسخه صد کلمه «مجلس» چنین است:

گر نه تندی نداری از کس باک مرد را تیزی افکند به هلاک

(مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۷ر)

یعنی علاوه بر جابه‌جایی مصرع‌ها، «نداری» در متن آمده که بر «ندارد» ارجح است و «مدار» در هیچ نسخه‌ای نیست و انتخابی ذوقی است.

در کلمه ۳۳ تصحیح «عابدی» «حَرَمُ الْوَفَاءُ عَلٰی مَنْ لِّاَصْلَ لَه» به عنوان حدیث در عنوان قرار گرفته، حال آنکه در اصل نسخه «بهار» و چاپ «کوهی» چنین آمده است: «فَعَلَ الْمَرْءُ يَدْلُ عَلٰی اَصْلِهِ» (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۲۵ پ). جالب است که در نسخه «مجلس» همان «حَرَمُ الْوَفَاءُ عَلٰی مَنْ لِّاَصْلَ لَه» آمده است (مکتبی، ۹۳۵ ق، ص. ۲۳۷ ر) و این هوشمندی عابدی را در انتخاب حدیث می‌رساند؛ زیرا ترجمه منظوم چنین است:

اصل بد رهبر جفاست مدام   مرد بی‌اصل را وفاست حرام
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۶۸)

بیتی دیگر در این تصحیح بدین گونه نوشته شده است:

خواجه را با اصالت بسیار   برد بهر فروش در بازار
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۷۲)

در هاشم متن، فلوف و فسوس را با تردید از متن چاپی خوانده است (مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۷۲). در نسخه «بهار»، «فلوس» است (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۲۶ ر).

در تصحیح عابدی، کلمه «يَأْسُ الْقَلْبُ رَاحَةَ النَّفْسِ» آمده است (مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۷۵). اما در نسخه «مجلس» همین حدیث به شکل «استراحة النفس في اليأس» دیده می‌شود (مکتبی، ۹۳۵ ق، ص. ۲۳۷ پ). در بیت ترجمه نیز در این تصحیح بدین گونه نوشته شده است:

هست امید کسی جراحیست نفس   که به نومیدی است راحت نفس
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۷۵)

در نسخه «بهار» مصراع نخست چنین است: «هست امید کس جراحیست نفس» (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۲۹ ر)، ولی در نسخه «مجلس» این گونه آمده است: «مکن امید را جراحیست نفس» (مکتبی، ۹۳۵ ق، ص. ۲۳۷ پ).

بیتی دیگر در این تصحیح بدین گونه نوشته شده است:

من به اسبی نشستم او به یکی   برگرفتیم چون دو مرغ تکی
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۷۷)

در نسخه «بهار» به جای «برگرفتیم»، «پر گرفتیم» قید شده است (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۳۰ ر) که با مرغ همخوانی بیشتری دارد.

در تصحیح عابدی (مانند نسخه بهار و چاپ کوهی) بیتی است، بدین قرار:

هست محتاج‌تر به قول امیر   منعم ممسک از سخنی فقیر
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۸۲)

در نسخه «مجلس» به جای «محتاج‌تر»، «درویش‌تر» آمده است (مکتبی، ۹۳۵ ق، ص. ۲۳۷ پ).

۲۴

در کلمه شماره ۴۸ این تصحیح حدیث «تواضع الانسان یُکرّمه» (مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۸۴) آمده که این کلمه در صد کلمه «مجلس»، «تواضع المرء یُکرّمه» آمده است (مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۷ر) و البته تأثیری جدی در معنا ندارد.

۲۵

در این تصحیح کلمات علیّه غرّای مکتبی در ترجمه «بشاشه الوجه عطیه ثانیه» بیتی آورده است، بدین شکل:
در عطارخ گشاده شو چو سحر   که بود آن عطیه‌ای دیگر
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۸۷)

اما این بیت در نسخه «مجلس» چنین است:

در عطّار رو گشادگی آور   که بود آن عطیه‌ای دیگر
(مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۷ر)

۲۶

در تصحیح کلمات علیّه غرّای مکتبی بیتی آمده است، بدین شکل:

وقت احسان گشا به عذر زبان   که دو چندان نماید آن احسان
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۸۹)

اما این بیت در نسخه «مجلس» به جای «گشا»، «بیار» آمده است (مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۷پ).

۲۷

در تصحیح کلمات علیّه غرّای مکتبی بیتی آورده است، بدین شکل:

رنج تن مرد را فقیر کند   به کمند اجل اسیر کند
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۹۵)

مصحح در زیرنویس از قول / امثال و حکم، «حقیر» آورده، ولی در متن «فقیر» نوشته است؛ درحالی‌که در نسخه «بهار» همان «حقیر» است (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۴۵ر).

۲۸

مکتبی در ترجمه کلمه «أداء الدّین من الدّین» این بیت را آورده است:

خانه قرض‌دار هر جا هست   ملک الموت را نظرگاه است
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۹۸)

ولی در نسخه «مجلس» بیت دیگری بدین گونه به عنوان ترجمه آمده است:

قرض خود را ادا کن و بنشین   زانکه باشد ادای دین از دین
(مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۸پ)

این بیت در این تصحیح، هشت بیت بعد در تمثیل آمده است (مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۹۹).

۲۹

در این تصحیح به تبع «کوهی» در ذیل کلمه «وَحِدَةُ المرء خیر من جلیس السوء»، این ترجمه منظوم آمده است:

گر کسی همدم ددان باشد   به که هم صحبت بدان باشد
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۱)

در نسخه «مجلس» آن بیت با تفاوت‌هایی بدین گونه به عنوان ترجمه آمده است:

گر به خلوت کسی بفرساید   به که در صحبت بدان باشد
(مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۹ر)

۳۰

در نسخه «بهار» (و چاپ کوهی و تصحیح عابدی) بیتی آمده است، بدین شکل:

از زنان جهان خوش آینده   دوست‌دارنده است زاینده
(مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۵۱ر)

اما در نسخه «مجلس» یک واو به درستی اضافه دارد؛ یعنی نوشته شده است: «دوست‌دارنده است و زاینده»

(مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۳۹ر).

۳۱

در تصحیح عابدی بیتی به قرار زیر آمده است:

ره دو شد در میان دشت سیاه   همچو در نیمه‌شب، سپیده و ماه
(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۴۳)

در نسخه بهار یعنی نسخه اساس کوهی «سفیده ماه» آمده که عابدی آن را به «سپیده و ماه» تغییر داده است که شاید توجیه‌پذیر هم باشد؛ اما ملاک ما نسخه اساس است. مسعود سپاهانی در جستاری پیرامون این بیت می‌نویسد: علی‌اکبر احمدی دارانی «عبارت "سفیده ماه" را که در نسخه اساس آمده، درست دانسته‌اند؛ اما همچنان که منتقد گرامی نیز توجه داشته‌اند، شاعر داستان دو شاهزاده را باز می‌گوید که در سفر بوده‌اند و در میان دشت سیاه و تاریک به دو راه متمایز و روشن برمی‌خورند. در واقع، شاعر این دو راه روشن را که در دل دشت سیاه و تاریک پدیدار شده است، به دو شیء نورانی تشبیه کرده است که در دل شب تاریک جلوه‌گر شوند. این دو شیء نورانی عبارت‌اند از: سپیده و ماه که آن دو راه به آنها تشبیه شده است؛ همچنان که دشت سیاه نیز به شب تاریک مانند شده است. ظهور سپیده و ماه در دل شب و نیمه‌شب نیز تأکیدی است بر همین تقابل و تفاوت سیاهی و روشنی دشت و آن دو راه.» (سپاهانی، ۱۳۸۰، ص. ۱۱۳)

۲. ۳. ۵. ۳. اختلاف در کلمات (احادیث)

همان گونه که گفتیم، برخی از کلمات در نسخه بهار و چاپ کوهی نیامده است. عابدی می‌نویسد: «در متن چایی کوهی کرمانی، که این کار ما براساس آن است، ۱۳ کلمه از این ۷۰ کلمه نیز نیامده است و احتمالاً از نسخه خطی ساقط بوده است و ما با توجه به متن از نثر اللثالی افزوده‌ایم.» (مقدمه عابدی در مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۲۶)

۱

مصحح «ثَوَابُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ مِنْ نَعِيمِ الدُّنْيَا» را آورده و در قلاب قرار داده، یعنی آن را از نثر اللثالی امانت گرفته

است؛ در حالی که ابیات پسین آن چنین است:

گرد دنیا مگرد [و] دنیا دار   سگ و مردار را به هم بگذار
آن جهان چون گل این جهان خار است   در گل و خار فرق بسیار است
(مقدمه عابدی در مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۴۳)

این در حالی است که در نسخه مجلس، هم کلمه (حدیث) و هم بیت اول (ترجمه) که از «بهار» و «کوهی» و «عابدی» ساقط است، بدین قرار آمده است: «ثَوَابُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ مِنْ نَعْمِ الدُّنْيَا»

آن ثوابی که هست در عقباً بهتر از جمله نعمت دنیا»

(مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۴۰/پ)

این کلمه در نسخه «مجلس» کلمه نود و چهارم آمده، درحالی که در نسخه «بهار» کلمه چهارم آمده است.

۲

در این تصحیح و در ترجمه «تَرَا حُمُّ الْإِيدِي فِي الطَّعَامِ بَرَكْتُهُ» بیت زیر آمده است:

خانه بسیار در میان طعام بَرکت آورد به خوان طعام

(مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۸۳)

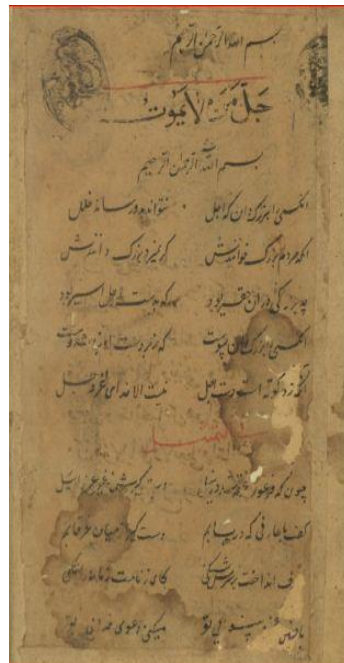
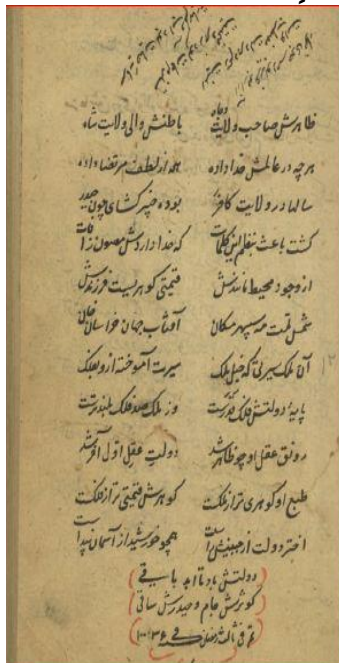
محمود عابدی در کنار «خانه»، علامت [؟] را به نشانه ابهام آورده و در پانوشت آورده است: ظاهراً باید «دست» باشد. این حدس درست است و بهتر بود، ثبت مذکور در اصل بیت ضبط می‌شد. در دست‌نویس «مجلس» و نیز در نسخه بهار (مکتبی، ۱۰۳۶، ص. ۳۶) که کوهی کرمانی استفاده کرده است، «دست» آمده و این نشان می‌دهد که کوهی کرمانی خطا کرده است.

برخی در متن بهار و متعاقباً تصحیح مذکور آمده است، اما با تفاوت‌هایی برای مثال «عَقِيبَ كُلِّ لَيْلٍ يَوْمٌ».

مکتبی! صبر کن به هر سوزی کز پی هر شبی بود روزی

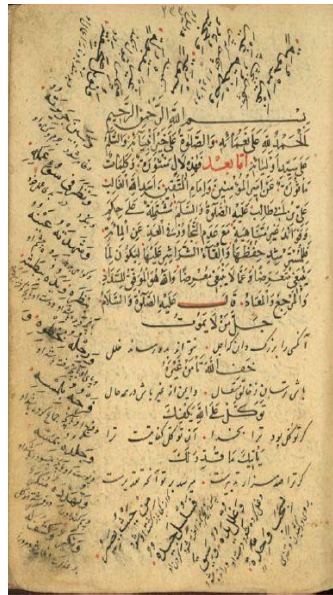
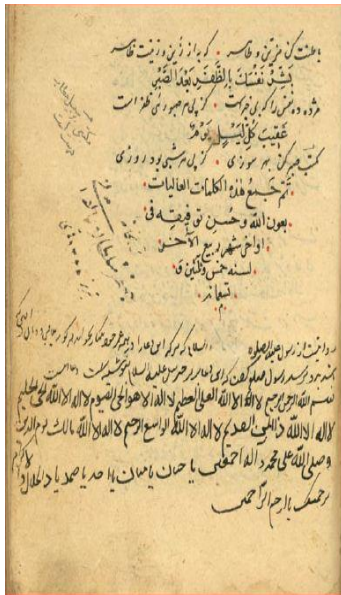
(مکتبی، ۹۳۵ق، ص. ۲۴۱/ر)

در تصحیح «عابدی» این حدیث چنین آمده است: «عَقِيبُ كُلِّ لَيْلٍ يَوْمٌ» (مکتبی، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۵).

تصویر ۱. مکتبی شیرازی، دست‌نویس کلمات علیّه غراً و جنگ شماره یک، نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به

شماره ۸۶۷۷۲، آغاز و انجام نسخه بهار

تصویر ۲. مکتبی شیرازی، دست‌نویس ترجمه صد کلمه منظوم، نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۷۹۱۷۷، آغاز و انجام نسخه مجلس

۳. نتیجه‌گیری:

می‌توان از این مقاله که تکمله‌ای بر کلمات علیّه غرّاً اثر مکتبی شیرازی و نقد تصحیح استاد محمود عابدی بر این رساله است، به نتایج زیر دست یافت:

۱. کلمات علیّه غرّاً قطعاً از مکتبی شیرازی است و انتساب آن توسط سعید نفیسی به مکتبی خراسانی مستند نیست که چنین شاعری در هیچ تذکره و سفینه‌ای وجود ندارد، بلکه چنان‌که در مقاله آمد، دلایل اثبات آن وجود دارد.

۲. نسخه مجلس را برای تصحیح دوباره کلمات علیّه غرّاً باید به کار برد.

۳. از بخش‌های مهمی که نسخه مجلس دارد و نسخه بهار فاقد آن است، دیباچه و انجامه کتاب است.

۴. در انجامه کتاب، سال پایان سرایش منظومه به روشنی ۹۳۵ق. نگاشته شده است. این نشان می‌دهد مکتبی دست‌کم تا این سال زنده بوده است.

۵. نسخه خطی بهار که مأخذ چاپ کوهی کرمانی بوده است، ناقص و از صد کلمه (حدیث) مکتبی

شیرازی تنها ۵۷ کلمه را واجد است. در تصحیح محمود عابدی با ۱۳ کلمه‌ای که از نشر اللالی برگرفته است، ۷۰ کلمه وجود دارد. نویسنده این مقاله، ۱۰۰ کلمه واقعی کلمات علیّه غرّاً را نشان داده است.

۶. از آنجاکه استاد محمود عابدی هیچ نسخه خطی در اختیار نداشته، به ناچار کارش بر پایه ذوق و دانش عمومی ادبی بوده است. تصحیح او اگرچه تنها چاپ درخور ذکر از کلمات علیّه غرّاً است، به سبب اتکا بر چاپ مغلوط کوهی کرمانی، دچار سهوهای چند است که در این گفتار، کوشیده شد، با استفاده از نسخ خطی دوگانه «بهار» و «مجلس» اصلاح شوند.

۷. دربارهٔ خمسه مکتبی می‌توان گفت که از وی تنها لیلی و مجنون به تقلید از نظامی بر جای مانده و ابیاتی به تقلید از مخزن‌الاسرار که بر جای نمانده است و کلمات علیّه غرّاً که به نظر می‌آید به تقلید وزنی از هفت‌پیکر سروده شده است و از آثار دیگر اطلاعاتی موجود نیست.

منابع

- آزادانی اصفهانی، محمدصادق (۱۳۹۳). شاهد صادق (گللاه هنری، مصحح). مجمع ذخائر اسلامی.
- آقاحسینی، حسین، و پوده، آزاده (۱۳۹۵). بررسی تحلیلی عشق عذری در لیلی و مجنون مکتبی شیرازی. مجله شعرپژوهی، ۸(۲)، ۱-۲۶. <https://doi.org/10.22099/jba.2016.3523>
- احمدی دارانی، علی اکبر (۱۳۷۹). گل صد برگ باغ مرتضوی نگاهی به «کلمات علیّه غرا». آینه پژوهش، ۱۱(۶۶)، ۱۵۴-۱۵۷. https://jap.isca.ac.ir/article_2510.html
- تهرانی، آقازرگ (۱۳۸۷ق). الذریعه الی تصانیف الشیعه (احمد منزوی، مصحح). کتابخانه اسلامی.
- دستگردی، وحید (۱۳۱۸). گنجینه گنجوی یا دفتر هفتم نظامی گنجوی، سخن سالار شعرای عراق. مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۵). از گذشته ادبی ایران. انتشارات الهدی.
- صفا، ذبیح الله (۱۳۶۶). تاریخ ادبیات در ایران (ج. ۴). فردوس.
- سام میرزا، ابونصر (بی تا). تذکره تحفه سامی (رکن الدین همایون فرخ، مصحح). انتشارات علمی.
- سپاهانی، مسعود (۱۳۸۰). نگاهی دوباره به نقد کتاب کلمات علیّه غرا. آینه پژوهش، ۶۸(۶)، ۱۱۲-۱۱۳.
- عابدی، محمود (۱۳۷۹). نقد و معرفی کتاب: کلمات علیه مکتبی شیرازی. آینه میراث، ۸(۸)، ۴۱-۴۵. <https://ensani.ir/fa/article/263070>
- عاشقی عظیم آبادی، حسین قلی خان (۱۳۹۱). تذکره نثر عشق (ج. ۱؛ سیدکمال حاج سیدجوادی، مصحح). میراث مکتوب.
- قزوینی، شاه محمد (۱۳۲۳). ترجمه مجالس النفایس امیر علی شیر نوایی (هشت بهشت). بانک ملی.
- معین، محمد (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی. امیرکبیر.
- مکتبی شیرازی (۹۳۵ق). دست نویس ترجمه صد کلمه منظوم. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۷۹۱۷۷.
- مکتبی شیرازی (۱۰۳۶). دست نویس کلمات علیّه غرا و جنگ شماره یک. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۸۶۷۷۲.
- مکتبی شیرازی (۱۳۱۳). کلمات علیّه غرا (حسین کوهی کرمانی، مصحح). کتابخانه مهر طهران.
- مکتبی شیرازی (۱۳۷۲). کلمات علیّه غرا (از روی نسخه بهار). اردشیر کوچک پور.
- مکتبی شیرازی (۱۳۷۸). کلمات علیّه غرا (محمود عابدی، مصحح). میراث مکتوب.
- مکتبی شیرازی (۱۳۴۳). لیلی و مجنون (اسماعیل اشرف، مصحح). کتابفروشی محمدی.
- مکتبی شیرازی (۱۳۸۹). لیلی و مجنون (حسن ذوالفقاری و پرویز ارسطو، مصحح). چشمه.
- موالی لاری (بی تا). نسخه خطی دیوان اشعار. کتابخانه ایوان غالب، شماره ۰۹۱۰۵۱۰۲۱.
- نحوی، اکبر (۱۴۰۰). مکتبی شیرازی. قلمکده و سازمان فرهنگی اجتماعی شهرداری شیراز.
- نفیسی، سعید (۱۳۳۶). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی. فروغی.
- یاسمی، رشید (۱۳۰۴). کلمات علیّه مکتبی شیرازی. مجله آینده، ۱(۱)، ۴۷-۵۱. <https://ensani.ir/fa/article/255503/>

References

- Abedi, M. (2000). Critique & Introduction of the Book: Words against the Maktabi Shirazi. *Ayineh Miras*, (8), 41-45. <https://ensani.ir/fa/article/263070/> [In Persian]
- Aghahosseini, H., & Poudah, A. (2016). An Analytical Study of Innocent Love in Layli and Majnun by Maktabi Shirazi. *Journal of Poetry Research*, 8(2), 1-26. <https://doi.org/10.22099/jba.2016.3523> [In Persian].
- Ahmadi Darani, A. A. (2000). Gol Sade Barq-e Bagh-e Morteza'vi, A Look at Aliyya Ghurra. *Ayeneh-ye Pazhuhesh*, 11(66), 154-157. https://jap.isca.ac.ir/article_2510.html [In Persian].
- Asheqi Azimabadi, H. G. (2012). *Memoir of the Nightingale of Love* (Vol. 1; S. K. Haji Seyyed Javadi, Ed.). Miras Maktoob. [In Persian].
- Azadani Isfahani, M. S. (2014). *Shahed Sadegh* (G. Honari, Ed.). Majma-e Zakhair-e Islami. [In Persian].
- Dastgerdi, V. (1939). *Ganjineh-ye Ganjavi or Daftar-e Haftom-e Nazami Ganjavi, the Treasury of Ganjavi or The Seventh Book of Nezami Ganjavi, the Eloquent Poet of Iraq*. Scientific press institution. [In Persian].
- Maktabi Shirazi. (1934). *Aliyya Ghurra* (H. Koochi Kermani, Ed.). Mehr Library. [In Persian].
- Maktabi Shirazi. (1956). *Manuscript of the translation of One Hundred Verses*. Library of the Islamic Consultative Assembly, No. 79177. [In Persian].
- Maktabi Shirazi. (1964). *Layli & Majnun* (E. Ashraf, Ed.). Mohammadi Bookstore. [In Persian].
- Maktabi Shirazi. (1977). *Manuscript of Aliyya Ghurra, and Joung Number One*. Library of the Islamic Consultative Assembly, No. 86772. [In Persian].
- Maktabi Shirazi. (1993). *Aliyya Ghurra* (from the Bahar manuscript). Ardeshir Kuchakpour. [In Persian].
- Maktabi Shirazi. (1999). *Aliyya Ghurra* (M. Aabdi, Ed.). Miras Maktoob. [In Persian].
- Maktabi Shirazi. (2010). *Layli & Majnun* (H. Zolfaghari & P. Arastouh, Eds.). Cheshmeh. [In Persian].
- Mo'in, M. (1992). *Persian Culture*. Amirkabir. [In Persian].
- Mavalei Lari. (n.d.) *Manuscript of the poems collection*. Ivan Ghalib Library, No. 091051021. [In Persian].
- Nafisi, S. (1957). *History of Verse & Prose in Iran & in the Persian Language*. Foroughi. [In Persian].
- Nahvi, A. (2021) *Maktabi Shirazi*. Ghalamkadeh & Social Cultural Organization of Shiraz Municipality. [In Persian].
- Qazvini, S. M. (1944). *Translation of the Majalis al-Nafae of Amir Ali Shir Navai (Hasht Behesht)*. National Bank. [In Persian].
- Safa, Z. (1987). *History of Literature in Iran* (Vol. 4). Ferdous. [In Persian].
- Sam Mirza, A. (n.d.). *Memoir of Sami's Gift* (R. Hemayonfarakh, Ed.). Scientific Publications. [In Persian].
- Sepahani, M. (2001). Revisiting the Critique of the Book: Aliyya Ghurra. *Ayineh Pazhoohesh*, (68), 112-113. [In Persian].
- Yasemi, R. (1925). Aliyya Ghurra by Maktabi Shirazi. *Aineh Magazine*, (1), 47-51. <https://ensani.ir/fa/article/255503/> [In Persian].
- Zarrinkoub, A. (1996). *From the Literary Past of Iran*. Elhadi Publications. [In Persian].

